

JOSEF VÁLKA

ČECHY A MORAVA VE STAVOVSKÝCH POVSTÁNÍCH

Zápas habsburského konfesionalního absolutismu se stavovstvím probíhal ve všech oblastech společenského, politického a kulturního života a vyvrcholil v povstání českých stavů roku 1546/7 a v letech 1608—1620.¹ Úsilí o prosazení absolutismu se spojovalo s úsilím o centralizaci habsburské monarchie a v jejím rámci i o centralizaci dosavadních tradičních politických útvarů, např. České koruny. Proces centralizace však narážel na instituce zemské, městské a patrimoniální správy, které se stále osvědčovaly. Budování zeměpanských byrokratických institucí naproti tomu naráželo na značné potíže. Habsburkové však našli velmi účinnou taktiku: prosazovali do zemských institucí, městských rad, i za pány panství absolutismu a katolicismu oddané osoby. Tak mohla být prováděna politika dvora bez nepopulárních a nebezpečných zásahů panovníka do zemských ústav. Oddaní služebníci dvora a církve mohli provádět absolutizační, centralizační i rekatolizační politiku v rámci tradičních ústav a pomocí zemských institucí, dosud stavovských.

V personální politice vyšla Habsburkům vstříc vžitá praxe dosazování zemských úředníků panovníkem na návrh stavů. I když stavové jednotlivých zemí mohli podávat návrhy, a podávali je, rozhodoval o jmenování dvůr a využíval této možnosti k prosazení loyálních a pokud možno katolických hodnostářů. V českých zemích se mohli Habsburkové opírat o silnou skupinu katolických a utrakvistických panských rodů, které byly přitahovány ke dvoru i společensky a kulturně. Panský stav, dominující v Čechách i na Moravě v zemských úřadech, byl ve vztahu k absolutismu rozdvojen: část pánů, převážně evangelických, trvala na stanovisku zemských svobod, část pánů začala brzy spojovat své majetkové, společenské a prestižní zájmy s absolutismem a přestupovala ke katolicismu.

¹ Základní fakta a bibliografii uvádí *Přehled dějin Československa 1/2 (1526—1848)*, Praha 1982, Zöllner, E.: *Geschichte Österreichs*, Wien 1974. V této studii vycházím z práce Válka, J.: *Stavovská Morava 1440—1620*, Brno 1987, Skriptum, in: B. Čerešňák a kol.: *Přehled dějin Moravy II*.

Zatímco při úsilí o centralizaci a jednotný model správy státu byly starší státní tradice a zemská autonomie nevýhodou a velkou překážkou, byla rozdrobenost říše na země v době otevřených konfliktů často jedinou záchranou pro panovnickou moc. Protože Habsburkové postupovali v absolutizačním úsilí v jednotlivých zemích samostatně, měly konflikty různý časový průběh. Panovník mohl soustředit všechnu energii na zdoání stavovské opozice v jedné zemi, dlouho za lhostejného přihlížení, nebo dokonce za spolupráce, stavů jiných zemí. Habsburkové mohli využívat nejen nedostatku stavovské a náboženské solidarity mezi zeměmi, ale často různých rozporů jak ve smyslu společensky vertikálním, tak zemsky horizontálním. Příkladem může být vztah Čech a Moravy v tomto procesu. Tyto dvě země vytvářely jádro České koruny, byly etnicky a jazykově úzce spjaté, a rozhodující politická síla obou zemí, panský stav, byla úzce spřízněna a užívala jednotného občanství. Obě země však byly spravovány na sobě zcela nezávislými zemskými institucemi a neměly žádný společný stavovský orgán, což apriorně ztěžovalo každý pokus o společnou akci. Společným orgánem České koruny byly naproti tomu zeměpanské úřady, především Česká kancelář. Tento původem středověký úřad se během 16. století byrokratizoval a stával se hlavním nástrojem absolutizace a centralizace České koruny. Od poloviny 16. století také vzrůstala aktivita a kompetence dvorské komory, které podléhal moravský podkomoří, spravující v zemi města, kláštery a léna. Na Moravu také zasahoval vliv apelačního soudu. Instituce, které mohly být základem jednotné správy českého státu, však narazily na odpor stavů ve vedlejších zemích. Ty bránily jednak stavovský princip vlády, jednak zemskou autonomii. Vše důležité se mělo rozhodovat „v zemi“ a na základě zemského práva. Centralizačním úsilím dvorských orgánů a zemskou autonomií stavů je likvidována možnost vytvářet centralizovaný český stát v kritické době státního vývoje.

Vedlejší země České koruny také nelibě nesly přežívání lenní mentality. Raněstředověká a vrcholněstředověká struktura českého státu byla založena na vazbách knížat — leníků k českému králi. V době stavovství knížecí moc ve vedlejších zemích zanikla nebo ustoupila do pozadí, ale až do Konfederace nebyl nalezen nový účinný systém státní organizace a spojení zemí. Za slabosti nebo absence krále se ujímala vedoucí role v Koruně stavovská reprezentace Čech — Českého království. Ale čeští stavové pokládali stále stavy vedlejších zemí za „many“ Českého království, jako kdysi král knížata, a tím — aspoň teoreticky — i za many své. Tento princip však byl pro stavovskou mentalitu nepřijatelný a vyvolával ve vedlejších zemích otevřený odpor. V době stavovských povstání mohlo být tohoto napětí panovníkem využito.²

* * *

Příkladem naprostého nedostatku koordinace stavovské akce v zemích České koruny, a příkladem obratného využití zemské autonomie panovníkem, je první stavovské povstání v Čechách roku 1546/7.³ Ferdinand I. odstranil

² V á l k a, J.: *Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století*, Folia historica bohemica, 6, 1984, s. 65—98.

³ J a n á č e k, J.: *České dějiny, Doba předbělohorská 1526—1547, Kniha I, díl II*, Praha 1984. E b e r h a r d, W.: *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478—1530*, München — Wien 1981. E b e r h a r d, W.: *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985.

možný společný důvod ke vzpouře tím, že ve vedlejších zemích nevymáhal podporu proti šmalkaldskému spolku. Není známo, že by na Moravě došlo k projevům sympatií pro šmalkaldský spolek. Po skončení povstání sice byl obviňován bratrský biskup Jan Augusta z pomezí Litomyšle, že na Moravě prováděl agitaci, ale — pokud víme — nedošlo ke spolupráci ani mezi českou a moravskou bratrskou šlechtou. Teprve na jaře roku 1547, když se císařské vojsko blížilo k českým hranicím a hrozil vpád do země, se obrátilo vedení stavovského spolku v Čechách na vedlejší země s naléhavou výzvou o pomoc. Na Moravu byly odeslány tři listy a také posel, poměrně málo významná osobnost z rytířského stavu, Kašpar Strnad z Tryskovic.

Pisemné výzvy, adresované stavovským spolkem Moravanům, jsou pro vzájemný vztah zemí charakteristické. Snaží se vysvětlit, proč Čechové odmítli táhnout proti saskému kurfiřtovi Janovi Fridrichovi, a proč svolali své shromáždění, jehož usnesení Moravanům posílají. Moravané jsou vyzýváni, aby vyslali vojenskou pomoc. Připomínají se „smlouvy“ o vzájemné pomoci, a pomoci Čechů poskytnuté Moravě proti Turkům. Ale hlavně se apeluje na stavovskou solidaritu a společný zájem při hájení svobod: „I poněvadž znáti ráčíte, přijde-li jaký pád na království, že oudové království též toho neujdou a tak abychom všichni z svobod našich, kterých sou předkové naši pracně dobyli, mocí vysazení nebyli...“⁴ Neozývá se žádný argument státní nebo národní. Moravané jsou považováni za úd království, který je povinen ve vlastním zájmu hlavu následovat.

Manifesty, pokud víme, zůstaly na Moravě i ve Slezsku bez odezvy. Zemský hejtmán Václav z Ludanic, jejich adresát, se pohyboval v královských službách v Čechách a zaujal ke stavovské akci zcela nepřátelský postoj.⁵ Čechové zůstali od vedlejších zemí — s výjimkou Horní Lužice — izolováni. Nelze ovšem zapomínat, že i v Čechách se povstání omezovalo v podstatě na města a bratrskou šlechtu v severních a východních Čechách. Hranice mezi tábory šly za všech povstání nejen mezi zeměmi, ale i uvnitř zemí mezi stranami.

Ferdinand I. využil rozkladu stavovského hnutí po bitvě u Mühlberka k rozdrčení jádra stavovské opozice v Čechách: královských měst a bratrské šlechty. Trestání však byli pouze Čechové a zástupci vedlejších zemí zasedli v plné reprezentaci do soudního tribunálu nad „rebely“. Na vedlejší země se ovšem nevztahovaly žádné tresty, takže jak stavovské tak náboženské svobody zde zůstaly zachovány, a zejména nebyla potrestána královská města. To však se nijak ve vedlejších zemích neprojevalo. Na Moravě byla totiž královská města již dávno kamestralizována a jejich hlas na sněmu neměl žádnou váhu. Poklesem moci a prestiže českých královských měst se jejich situace vyrovnala se situací měst moravských. Moravská evangelická šlechta, v čele s Ludanicem, se však postavila velmi rozhodně na odpor pokusu Ferdinanda I. omezit náboženskou svobodu na sněmu r. 1550.⁶ Snad právě věrnost králi roku 1546/7 umožnila tak rozhodné stanovisko.

⁴ *Sněmy české 2*, s. 186.

⁵ O Ludanicově protičeském postoji Sixt z Ottersdorfu: Psaní zasláné na Moravu zatajil, poslal jen jakousi odpověď, „ale není se čemu diviti. Jeden každý jeho náchylnost a lásku k národu Českému mohl jest dobře při osobě jeho teháž spatřiti. Sixta z Ottersdorfu *Knihy památné o nepokojných letech 1546 a 1947*, Praha s. d. s. 229.

⁶ Kameníček, Fr.: *Zemské sněmy a sjezdy moravské III*, Brno 1905, s. 306.

Porážka stavovského hnutí v Čechách roku 1546/7 byla těžkou ránou pro stavovskou opozici především v tom smyslu, že podstatně změnila její sociální strukturu a vnitřní poměr sil mezi stavy v rozhodující zemi Koruny. Praha a královská města byla nadlouho vyřazena z aktivní politiky. V jistém slova smyslu ztratila nyní česká královská města ty pozice, které získala v husitské revoluci. Vedení stavovské opozice se ujímala v Čechách, stejně jako v jiných zemích, vysoká šlechta, která se orientovala na cizí mocnosti a stavovská opozice tak ztrácela ve svém vedení „národný“ ráz. Evangelici v Čechách se orientovali říšsky, zatímco opozice ve vedlejších zemích, zejména na Moravě, si udržovala úzké spojení s Rakušany a Uhry. Tato rozdílná orientace se projevila počátkem 17. století.

I při změně sociální struktury stavovské opozice se však v 2. pol. 16. století nadále udržovala rovnováha sil mezi panovníkem a stavy a nedošlo ani k podstatným změnám ústav, ani ke zvratu v náboženských poměrech.⁷ Evangelici naopak získávali ve správě zemi silné pozice a to z toho prostého důvodu, že katolická strana byla početně velmi slabá a nebyla často schopna dodat, zejména na Moravě, pro zemské úřady a soudcovské stolice dostatečný počet vhodných kandidátů. Na katolické straně stále nechyběli politikové, kteří nechťeli koexistenci a rovnováhu narušovat, a kteří respektovali zemskou ústavu a zemské svobody. Vilém z Rožmberka a Vratislav z Pernštejna patří k politikům tohoto typu. Na Moravě vzrůstal politický význam žerotínského rodu, který získával pozice po vymírajících panských rodech a opíral se o vojenské zásluhy svých členů ve válečných službách zemi a Habsburkům. V Čechách i na Moravě přetrvávala stará tradice náboženské koexistence, pramenící spíše z Kompaktát než ze zásady „cuius regio, eius religio“.

* * *

Na přelomu století se radikální katolická strana pokusila z iniciativy papežského nuncia Filipa Spinelliho o „vládní převrat“. Zemské vlády evangeliků a umírněných katolíků měly být nahrazeny vládami radikálních katolíků španělské a papežské orientace. Ti měli provádět protireformaci, pro kterou byl získán i Rudolf II. Dosavadní rovnováha a koexistence byla porušena a do pohybu se dostává řetěz událostí, vedoucí k akcím let 1608 a 1618.⁸ Počátkem 17. století se již vyhranily nesmiřitelné ideové protipóly: „kalvínská“ a „jezuitská“ sekta, které byly připraveny na násilné řešení konfliktu mezi církvemi a ideologiemi. České země se začleňovaly do sítě mezinárodních vztahů a konfliktů. Stále však trvala zemská autonomie a evangelická stavovská opozice stála před nevyřešeným problémem, na jakou širší bazi má své akce postavit. Absolutismus a protireformace byly svou centralizací v permanentní výhodě. Z center papežské, španělské a císařské politiky mohly být řízeny koordinované akce.

Koordinovaně byla provedena na př. změna vlád kolem roku 1600 v Čechách i na Moravě. Proběhla legálně, neboť využila situace, že řada významných úřadů v obou zemích nebyla obsazena. Na uvolněná úřední i soudcovská místa v obou zemích byli dosazeni katolíci a na olomoucký biskupský stolec

⁷ Pánek, J.: *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547—1577*, Praha 1982.

⁸ Gindely, A.: *Rudolf II. und seine Zeit, I—II*, Praha 1863—1865. Novák, J. B.: *Rudolf II. a jeho pád*, Praha 1935. Janáček, J.: *Pád Rudolfa II.*, Praha 1973.

zasedl František z Dietrichštejna. Ovládal nejen zemskou církev, ale zaujímal čelné místo i na sněmu a v zemské vládě. Biskupův bratr Zikmund z Dietrichštejna se stal podkomořím a na hejtmanském a komornickém úřadě se objevili katoličtí Berkové a Lobkovicové, kteří přišli na Moravu nedávno z Čech. Katolická strana byla posílena konvertity z bohatých nebo ambiciózních osobností, na Moravě Karlem z Lichtenštejna. Nástup katolické vlády na Moravě byl provázen útokem proti hlavě evangelické stavovské opozice, Karlovi st. z Žerotína. Měl se stát obětí politického procesu a zjevnou léčku nastrožili muži nové vlády, především Zikmund z Dietrichštejna. Žerotín byl na čas vyřazen z politické činnosti a musel se plně věnovat obhajobě. Přes občasnou depresi ji vedl skvěle a s obdivuhodnou statečností.⁹

Ale ani nástup radikální katolické strany k moci v obou zemích nevyvolal úsilí o spolupráci. Evangelíci v Čechách i na Moravě reagovali nevýrazně a odděleně. Cílem stavovského hnutí se však musela nyní stát ústavní garance svobod a cílem radikální opozice svržení vlády.

Velká příležitost svrhnout vlády a dosáhnout plných garancí náboženských a stavovských svobod ve všech zemích habsburské monarchie se naskytl roku 1608. Současně vyvstala možnost vytvořit legálně stavovskou konfederaci habsburských zemí jako nástroj politických a náboženských svobod. Ale právě nyní se opět projevil osudný rozpor mezi zeměmi. I když byl průběh událostí z let 1607—9 několikrát zevrubně zpracován, jejich význam pro další vývoj stavovského hnutí není doceněn. První revolta je zcela zastíněna tragickým vyústěním českého povstání z roku 1618. Pokud se však hledají osudové okamžiky české tragedie první poloviny 17. století, není možno přehlížet hnutí roku 1608.

Stavovskému hnutí zemí habsburské monarchie se naskytl roku 1608 jedinečná příležitost dosáhnout rázem vítězství bez riskantního svržení dynastie. Ochota Matyáše, legalizovat stavovské požadavky, byla ovšem ctností z nouze a znalci habsburské morálky jí nemuseli důvěřovat. Záleželo však na stavech, do jaké míry situace využijí, a jak budou své zisky hájit. Roku 1608 se rodí středoevropský koncept stavovské konfederace, vycházející z úspěchu Uhrů. Záminkou vystoupení proti Rudolfovi II. byla jeho neochota podepsat a dodržovat mír s Bočkajem a Turky. Matyáš a jeho spojenci tedy vystupují v populární roli mírotvorců v zemích, vyčerpaných desetiletou válkou.

Je přirozené, že koalice Matyáše a stavů byla vratká a každému šlo o jiné věci: Matyášovi, a jeho šedé eminenci kardinálu Khleslovi, o dosažení vlády, a pak o pokračování v tradiční habsburské politice s podporou španělského dvora; stavům o prosazení svobod a svržení Rudolfových vlád, dosazených na přelomu století. Nesmírnou výhodou stavovské akce bylo to, že mohla být prováděna v rámci vlády habsburského rodu. Nemusela se tedy vydat na cesty nepopulární v monarchické Evropě obou náboženských směrů. To také umožnilo získat pro akci loyalistickou většinu stavovských předáků, včetně katolíků.

⁹ Chlumecký, P.: *Carl von Zierotin und seine Zeit 1564—1615*, Brünn 1862. Odložilík, O.: *Karel starší ze Žerotína 1564—1636*, Praha 1936. Rejchrtová, N.: *Václav Budovec z Budova*, Praha 1984.

Stavovská akce roku 1608 byla velmi dobře připravena a předem koordinována. Iniciativa vyšla z Horního a Dolního Rakouska a jejím osnovatelem byl kalvinista G. E. Tschernembl.¹⁰ Spolupráce Rakušanů (Tschernembl), Uhrů (Illeysházy) a Moravanů (Žerotín) byla dohodnuta na schůzce u Žerotína v Rosicích r. 1607 a Moravané měli za úkol získat pro společnou akci a konfederaci Čechy a Slezany. Žerotín byl zřejmě přesvědčen, že snadno získá předáky stavovské evangelické obce jak ve Slezsku, tak zejména v Čechách, kde rostla nespokojenost s vládou, a kde měl přátele ve Vokovi z Rožmberka a Budovcovi, na kterého spoléhal nejvíce.

Dohoda Žerotín — Lichtenštejn — Dietrichštejn umožnila na Moravě hladký průběh převratu. Po březnové schůzi stavů na Slavkově svolala opozice sněm do Ivančic, bez svolení císaře, ale tvářila se loyálně. Rudolf II. i rakousko-uherské konfederace pod Matyášem vyslali do Ivančic své zástupce. Zde převládla protivládní nálada — hejtmanem je nepopulární Ladislav Berka z Dubé — a Morava přistoupila ke konfederaci Matyáše, Uhrů a Rakušanů na obranu míru vídeňského a žitvatorockého. Tím byl položen základ ke konfederaci habsburských zemí pod vládou Matyáše. Čekalo se, že Čechové a Slezané přistoupí bez větších problémů ke spolku, že Rudolf bude přinucen k abdikaci a samozřejmě, že v Čechách a na Moravě budou dosazeny nové, stavovské a evangelické vlády. Matyáš ani nečekal na výsledek jednání s Čechy a Slezany a rozhodl se k vojenskému tažení do Čech. Vyzval však Čechy, aby poslali své zástupce k 10. květnu do Čáslavi, kde měl být smluven společný postup zástupců zemí České koruny.

Jsmo nepochybně u jednoho — ovšem z řady dalších — z osudných momentů stavovského hnutí. Teoreticky i prakticky se nabízela možnost dosáhnout cílů stavovské opozice legálně a uzavřít konfederaci pod vládou k téměř všemu ochotného Matyáše, který povolil Uhrům vídeňským mírem plně svobody. Byla zde reálná možnost nastolit ve všech zemích monarchie stavovskou a evangelickou vládu a přinutit Matyáše k té roli, jako měl na Moravě za hejtmanství Žerotínova.

Počátkem května probíhalo hektické jednání a rozvíjela se dramatická korespondence mezi konfederáty a Čechy. Váhu své osobnosti a všechno své rétorické umění vložil do této akce Karel st. z Žerotína. Právě on viděl v dané situaci jedinečnou šanci, kterou nelze propást, a obracel se vášnivými dopisy především na předáka české bratrské šlechty Budovce, jehož negativní postoj k Rudolfově vládě byl zřejmý.¹¹ Čechové a je následující Slezáci však odmítli ke konfederaci přistoupit a volili samostatný postup. Odrazovali od konfederace i Moravany, ovšem marně. Matyáš se rozhodl k riskantnímu kroku, k pochodu na Prahu. Před jejími hradbami se uskutečnilo jednání císaře, Matyáše, Čechů a konfederátů, v němž sehrál velkou partii kardinál Dietrichštejn. Jednání vyústilo 25. června ve smlouvu libeňskou, kterou se Rudolf II. vzdal

¹⁰ Události na Moravě popisuje Chlumecky, I. c. a Kameníček, Fr.: *Zemské sněmy a sjezdy moravské, II*, Brno 1902. Rakouskou iniciativu a celé hnutí zevrubně Sturmberger, H.: *Georg Erasmus Tschernembl. Religion, Libertät und Widerstand*, Graz—Köln 1953.

¹¹ Žerotínův list Budovcovi z 4. května 1608 otiskuje nejnověji N. Reichrtová in: *Karel starší z Žerotína, Z korespondence, Praha 1982*, s. 243. Zklamání nad postojem Čechů vyjádřil Žerotín v listě B. Němčanskému, *tamt.*, s. 244.

přímé vlády v zemích konfederace a zaručil Matyášovi nástupnictví. Za svou věrnost císaři získali Čechové Majestát na náboženskou svobodu, tj. legalizaci České konfese.

Majestát se většinou považuje za vítězné dovršení úsilí o stavovské a náboženské svobody. Je však možné hodnotit politiku českých stavovských předáků jen na základě této skutečnosti? Byl Majestát skutečně velkým vítězstvím?

Česká stavovská evangelická opozice sice získala Majestátem potvrzení a legalizaci náboženských svobod, ale na Hradě zůstala u moci nadále dosavadní vláda s kancléřem Lobkovicem a s dalšími úředníky, z nichž někteří odmítli Majestát vůbec uznat. Jediným politickým ziskem evangelíků byl vstup Matyáše Thurna do zemské vlády na téměř posledním stupínku úřednické hierarchie. Na Moravě byla naproti tomu vláda hejtmana Berky sesazena a „místokrálem“ se zde stal Karel st. z Žerotína. Rozdílná situace v obou zemích není jen výsledkem samostatného postupu zemských předáků, ale i jiné hierarchie politických cílů. Cílem české stavovské opozice byl Majestát, cílem konfederátů bylo dosažení nových stavovských vlád a uzavření spolku, který by zaručil novou situaci pevnými vzájemnými garancemi, nikoliv jen slovem panovníka.

Je možno uvažovat o tom, jaké důvody vedly Čechy k samostatnému postupu a k odlišnému stanovení cílů. Je zde ovšem skutečnost, že předáci stavovské opozice v Čechách se nepodíleli přímo na jednání, vedené trojicí Tschernembl — Illyesházy — Žerotín. Tentokrát měli být strženi do povstání příhodností chvíle, příkladem a silou argumentů Čechové. Politická situace v Čechách však byla daleko komplikovanější než na Moravě, kde zajistila dohoda Žerotín — Lichtenštejn — Dietrichštejn protivládnímu „puči“ hladký průběh.

Ale jsou zde i další faktory obecnějšího rázu. Čechové se považovali plným právem za „hlavu“ České koruny a bylo téměř nemožné, aby zásadní politická akce, týkající se panovníka a státu, nevycházela z jejich iniciativy. Je zřejmé, že i u předáků české evangelické stavovské opozice se při uvažování o možném postupu střetávaly ideje stavovské a evangelické svobody, mluvící pro společný postup s konfederáty, s ideami české státnosti. Vedoucí úloha Českého království nepřipouštěla, aby se království prostě připojilo k akci vycházející z jiných státních útvarů a z vedlejších zemí Koruny. Dosud se vždy vše podstatné, týkající se „velké“ politiky, připravovalo a odehrávalo v Praze a v Čechách a Čechové se nechtěli této pozice vzdát. V jejich věrnosti Rudolfovi II. je tedy nepochybně i kus tradice české státnosti, za jejíž nositele se čeští stavové považovali. Libeňská smlouva je také produktem české státoprávní politiky, pro kterou nebyl na Moravě tak živý smysl, nebo která zde byla přímo relativizována. Z těchto pozic museli Čechové naléhat na Moravany, aby z konfederace s Uhry a Rakousky vystoupili. Moravané naproti tomu ze státoprávního hlediska opět porušovali integritu České koruny a vyvolávali nebezpečí jejího rozdělení, podobně jako v době vlády Alberta Rakouského nebo Matyáše Korvína.

Dále se zde projevuje odlišný přístup Čechů a Moravanů k řešení problému náboženské koexistence. V Čechách byla tato koexistence založena na Kompaktátech a Kutnohorském míru. Když byly v polovině 16. století tyto základy narušeny vlnou reformace a protireformace, směřovala politika českých

evangelíků k České konfesi a Majestátu. Kompaktáta a Kutnohorský mír měla nahradit nová konfese, legalizovaná panovníkem. V Čechách k tomuto cíli směřovala společně evangelická šlechta, města a univerzita. Na Moravě se sice v 16. století projevuje také úsilí o vytvoření nové zemské evangelické konfese, ale její legalizace naráží na nepřekonatelný odpor biskupa, spolupracujícího s dvorskou katolickou stranou a jezuity. Naprostá převaha evangelických stavů na Moravě však zaručovala faktickou koexistenci církví a náboženskou svobodu, která zde byla podle všech svědectví větší než v Čechách a měla málo obdob v Evropě. Moravané nebyli také postiženi důsledky roku 1546/7 a dovedli své svobody houževnatě hájit bez pevné organizace evangelické strany (defenzori, konsistoř), bez ideového centra (akademie) a bez písemných privilegií, jen na základě tradice, rovnováhy sil a houževnatého lpění na svobodách, které musel ve sféře zemské a patrimoniální moci respektovat i biskup.

Žerotín je příkladem politika a politického myslitele, kladoucího daleko větší důraz na praxi než na privilegia a dokumenty. Apeloval spíše na věrnost a houževnatost než na konfese a jejich kodifikaci. Konfese v rámci země by ostatně musela vést u Jednoty k ústupkům. V této politice pokračoval Žerotín i za svého hejtmanství v letech 1608—1614. Tato doba je vyvrcholením stavovské vlády v politickém slova smyslu a vyvrcholením zemské autonomie Moravy. Matyáš se vyjadřoval o Žerotínovi jako o skutečném pánu země, který se smlouvá s cizinou a relativizuje každé panovnicko nařízení. Tento hejtman se však nepokusil o žádný ústavní zvrát a nenaléhal dokonce dost důrazně ani na legalizaci evangelické konfese a zastavení protireformace v královských městech, jak se od něho očekávalo. Využíval prostě všech možností, které stavům a evangelíkům poskytovala dosavadní ústava a praxe. Politická iniciativa přešla plně na zemský sněm a soud. Soudy se konaly pravidelně a v plném lesku. Vazby Moravy na Českou kancelář a jiné instituce Koruny byly oslabeny. Stavovské sebevědomí se projevovalo stálým odporem proti Matyášovým daňovým požadavkům, na němž se všechny strany sjednotily. Žerotínova vláda je realizací jeho představ o dokonalém fungování stavovského státu a autonomní země. Tato politika byla založena na stále iniciativě a „práci“ zemských úředníků a soudů, nikoliv na ústavních a institucionálních změnách. Žerotín se také snažil zajistit pro tuto politiku vhodné osoby podporou společenského vzestupu nových evangelických rodů.

Nicméně i tato politika ztroskotala. Narazila na pevnou frontu císařského katolického a absolutistického dvora, na zavlého Žerotínova nepřítele, kardinála Khlesla, a na nedostatek koordinované stavovské akce v zemích monarchie a České koruny. Zatímco na Moravě vládl Žerotín, v Čechách se udržela stará vláda Lobkovicova, a úsilí o konfederaci, zahájené roku 1608, ustrnulo na mrtvém bodě. Jediným jeho pozitivním výsledkem byla dohoda mezi českými a moravskými stavy z roku 1611, která však nebyla potvrzena panovníkem.¹² V této dohodě se rodil nový vzájemný vztah obou zemí a rýsovala se řada změn, které se uskutečnily až v době dalšího povstání. Žerotínovo osamocené úsilí ztroskotalo, a na Moravě se opět dostávala do popředí katolická strana v čele s kardinálem a v Čechách směřovala situace i po vy-

dání Majestátu ke konfliktu. Žerotín odcházel roku 1614 z veřejného života znechucen a naplněn hlubokou nedůvěrou v možnost stavovské radikální akce.

* * *

České stavovské povstání roku 1618 bylo opět zahájeno bez koordinace s vedlejšími zeměmi.¹³ Čechové očekávali, že tentokrát je budou stavové následovat jako hlavu království a zaměřili své diplomatické akce a své úsilí o spojenectví spíše do Říše a západoevropského evangelického světa než do zemí habsburské monarchie.¹⁴ Tato orientace neměla očekávaný úspěch a z vedlejších zemí Koruny odmítla vzpouru proti Habsburkům Morava.¹⁵ Představa o automatickém následování Čechů vedlejšími zeměmi byla mylný kalkul. Čechy zůstaly dlouho izolovány a jejich finanční, materiální i morální síly se rychle válkou vyčerpaly. Teprve nástup Moravy do povstání v květnu r. 1619, a zejména akce Bethlena Gáboru v Uhrách, otvíraly reálné možnosti úspěšného vojenského boje a nové středoevropské možnosti stavovské politiky. Ale česká orientace na Sasko a Falc a západoevropské státy středoevropskou orientaci nedocenila. České stavovské povstání snad muselo ztroskotat také proto, že se od počátku neorientovalo středoevropsky.¹⁶ Pro západoevropské státy byly české země okrajovou oblastí, použitelnou podle potřeb jen jako odlehčující bojiště. V obecných liniích stavovské politické orientace se znovu projevuje různá orientace zemí Českého království a celé monarchie. Ztroskotání zahraničněpolitické koncepce povstání ovšem nemění nic na velikosti úsilí, orientovat se na nejprogressivnější oblasti Evropy první poloviny 17. století.

Pod tíhou tragického vyústění povstání se nedoceňuje jedinečné politické úsilí stavovských předáků v dvouletém období jejich vlády. Pokusili se řešit s podivuhodnou energií a smělostí i prozíravostí množství problémů nahromaděných minulostí. Zatímco nejdůležitější sociální problém, nevolnictví venkovského obyvatelstva, byl pouze nastolen, ale odsunut, došlo k důležitým emancipačním posunům v postavení měst. V Čechách byly definitivně překonány důsledky porážky a potrestání měst z roku 1546/7 a na Moravě a v Lužicích se města stále teprve nyní politicky plnoprávným stavem na sněmu. V náboženském ohledu se staly Čechy příkladem pro ostatní země. Morava má

¹³ Přehledně a výstižně o povstání Kavka, Fr.: *Bílá hora a české dějiny*, Praha 1962. Nejnověji Janáček, J.: *Komentáře*, in: *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká*, Praha 1984, s. 337–422. Problémové Janáček, J.: *České stavovské povstání 1618–1620*, FHB, 8, 1985. O Moravě Hrubý, Fr.: *Ladislav Velen z Žerotína*, Praha 1930. Urbánková—Hrubá, L.: *Z korespondence moravských direktorů*, Praha 1979, s. 5–34.

¹⁴ Západoevropská orientace zpracována všestranně in Polišenský, J.: *Třicetiletá válka a český národ*, Praha, 1960. Polišenský, J.: *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*, Praha 1970. Polišenský, J.: *Nizozemská politika a Bílá hora*, Praha 1958 a j.

¹⁵ Diskuse o úloze Moravy je obnovena zásluhou studie R. Kalivody, *Husitství a jeho vyústění v době předbělohorské a pobělohorské*, *Studia comeniana et historica*, 25, XIII/1983, s. 3–44. Válka, J.: *K otázkám úlohy Moravy v české reformaci*, SCH 30, XV/1985, s. 67–81.

¹⁶ Středoevropskou orientaci osvětluje Macůrek, J.: *České povstání r. 1618–1620 a Polsko*, ČMM, 61, 1937. Macůrek, J. — Rejnuš, M.: *České země a Slovensko ve století před Bílou horou*, Praha 1958 a j.

dostat svůj Majestát a přizpůsobit českému vzoru svou samostatnou zemskou církevní správu s konsistoří a akademií.¹⁷

Snad nejvýznamnějším politickým činem je však nová ústava a vyřešení vzájemného vztahu zemí na novém základě.¹⁸ Část českých stavů se pokusila, spíše z taktických než koncepčních důvodů, přizvat vedlejší země k volbě panovníka roku 1617, ohrozit kandidaturu Ferninanda II. nebo aspoň posílit evangelické požadavky volební kapitulace. Ale volba byla ještě provedena tradičním způsobem samotnými Čechy za formálních protestů vedlejších zemí, jejichž zástupci nebyli opět přizváni. Na vypracování Konfederace roku 1619 se však již podíleli zástupci vedlejších zemí Koruny, včetně měšťanů, a Fridrich Falcký byl prvním českým králem, zvoleným za účasti zástupců vedlejších zemí. Konfederace nenese žádné stopy improvizace. Je to vyzrálý zákonodárský akt, v němž je zakotvena historická zkušenost z politického a náboženského vývoje v zemích České koruny v posledních desetiletích. Konfederace neznamená nikterak oslabení státu a státní jednoty. Jednotlivým činitelem není již jen panovník, ale samotná ústava. Po uzákonění Konfederace nemohly na příklad jednotlivé země bez souhlasu ostatních ze svazku vystoupit. Moravané moudře souhlasili s další, ovšem stavy kontrolovanou, činností České kanceláře. Tento osvědčený orgán se mohl nadále rozvíjet jako úřední jádro státní moci. V náboženském smyslu zaručuje Konfederace nejen svobodu, ale politickou převahu evangelíků v zemských a městských orgánech. Velmi podrobně propracované články pro moravská královská města v tomto smyslu jsou zobecněním zkušeností z boje evangelické většiny těchto měst s protireformací. Přitom však je nová ústava práva myšlenky koexistence a tolerance a nechce eliminovat katolicismus, pokud jeho stoupenci uznají a respektují novou ústavu a vládu. Celou Konfederací proniká duch modernosti, ústavnosti, tolerance a federalismu. Přitom je navazováno na středoevropské tradice zemské samosprávy a autonomie.

Čechy a Morava vystupují v Konfederaci poprvé jako rovnoprávné země bez lenní zátěže. Jejich vzájemný vztah se dostává na novou základnu, přičemž zemská autonomie je spojena s respektováním státního útvaru České koruny a vedoucí pozice království v tomto útvaru. Moravané respektují např. iniciativu a rozhodující roli Čechů při volbě krále tím, že uznávají jejich první a závěrečný hlas. Tím je fakticky uznána dosavadní tradice královské volby, vypracovaná v Čechách od poloviny 15. století. Královská volba se nemohla stát chaotickou licitací neorganických šlechtických shromáždění, ale měla přesný řád za rozhodující role Čechů. Moravanům zaručuje ústava naprostou autonomii zemského práva a zemských institucí, ale všechny dosavadní vazby, zejména společné občanství šlechty, zůstávají zachovány. V kanceláři si Moravané pouze zajišťují vliv a respektování svých zemských zvyklostí. Vytvořením paralelní církevní organizace na Moravě, se zemskou konsistoří a akademií, nejsou zrušeny svazky s českou evangelickou církevní správou. Tyto svazky totiž z minulosti téměř neexistovaly. Morava by se svou vlastní církev-

¹⁷ V á l k a, J.: *Morava ve stavovské konfederaci r. 1619*. FHB, 10, 1986, s. 333–349

¹⁸ Konfederací akta otiskuje např. K a m e n í č e k, Fr.: *Sněmy II*, s. 649–694. O konfederaci z právněhistorického hlediska nejnověji pojednává M a l ý, K.: *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, FHB, 8, 1985, s. 63–88. Pokus o interpretaci stavovského povstání jako raněburžoasního revolučního hnutí K a l i v o d a, I. c.

ní akademií vymanila z vazeb na jiné země, zejména na vídeňskou univerzitu a západoevropské evangelické školy.

Konfederace je tedy pokusem o vyřešení téměř všech problémů, které mezi zeměmi vytvořila feudální minulost, při zachování organického vývoje zemských a lokálních správ. Je zřejmé, že na těchto základech mohl vzniknout novodobý stát. Docenění těchto možností vrhá na stavovské povstání nové světlo. Podmínkou vzniku novodobého státu a novodobé národní kultury nebyla totiž centralizace na absolutistickém základě, jak se v minulosti soudilo a jak se ještě někdy soudí. Úkoly moderního státu mohla uplatnit i federace provincií, jak tomu bylo např. v Nizozemí. Právě federace dávala možnost měšťanstvu pronikat do státní správy a plnit v ní důležité úkoly.

Konfederace také vytvářela příznivé podmínky pro vývoj novodobé české národní kultury. Především tím, že podporovala její demokratickou základnu emancipací městského stavu a možností likvidace nevolnictví. Zemská autonomie nebyla na překážku jednotné jazykové české národní kultury v Čechách, na Moravě a v části Slezska. V době povstání se společnost bohemizovala a je pravděpodobné, že by se bohemizovala i dynastie v další generaci, pokud by sídlila v Praze a stala se politickou reprezentací „vlasti a národa“ Kulturní perspektívy naznačuje Komenského školský systém, rozmach knihtisku a gramatická práce na českém jazyce. V nesmírně zajímavém a neopakovatelném vztahu mezi Čechami a Moravou se vytvářely nové perspektívy, které by při zachování správní autonomie vytvářely podmínky pro novověkou variantu národní kultury spojenou se státností a tolerancí.

LA BOHÈME ET LA MORAVIE DANS LES RÉVOLTES DES ETATS

L'auteur soumet à l'examen les rapports des deux principaux pays de la Couronne de Bohême pendant la lutte qui opposa les Etats défendant leurs libertés à l'absolutisme des Habsbourg. L'indépendance relative des pays de la Monarchie constituait un obstacle dans la voie vers la centralisation et vers l'absolutisme mais, de l'autre côté, elle desservait les Etats en facilitant l'isolement des pays en révolte. C'est ainsi qu'en 1546—47, l'initiative isolée des Etats protestants de Bohême put être maîtrisée, parce que les autres pays de la Monarchie persistaient dans leur loyauté vis-à-vis du souverain, ce qui permit à celui-ci de sortir vainqueur du conflit.

Ce n'est qu'au début du 17e siècle que prend naissance un effort de coordonner les démarches de plusieurs pays de la Monarchie. La Confédération des Etats organisée en 1608 sous la conduite de l'archiduc Mathias est la première tentative de quelque envergure faite dans ce sens. Mais les Etats de Bohême ne se joignirent pas à cette alliance des Autrichiens, des Hongrois et des Moraves et entreprirent une démarche indépendante. L'empereur Rodolphe II récompensa leur loyauté en leur accordant la Charte des libertés confessionnelles. L'auteur rappelle à cet endroit que les Moraves, dont la tactique était à l'opposé de celle des Etats de Bohême, réussirent à la même époque à renverser le gouvernement des catholiques et à faire nommer Charles de Zerotín au poste du gouverneur du pays. Il estime que c'est à ce moment que l'on laissa passer l'occasion d'obtenir par voie légale la réalisation des revendications des Etats en particulier de la création d'une confédération sous la souveraineté des Habsbourg.

Le problème des rapports entre la Bohême et la Moravie se posa avec force au moment de la révolte des Etats de Bohême en 1618—1620. Cette révolte représente, entre autres, une tentative d'apporter un règlement universellement acceptable des rapports entre les pays de la Couronne de Bohême tout en respectant l'autonomie et les traditions de chaque pays d'une part et les besoins de l'Etat moderne de l'autre. Il estime que la confédération aurait éliminé les survivances de l'organisation féodale, ce qui aurait ouvert la voie vers un type d'Etat progressif et vers une culture nationale moderne.

